

Tonga

**LAO KI HE KOMISONI KI HE NGA AHI
NGATANGATA'ANGA 'O E VAHENGA
FILI 2010**

Lao Fika 15 'o e 2010

Tonga

LAO KI HE KOMISONI KI HE NGAahi NGATANGATA'ANGA 'O E VAHENGAI FILI 2010

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA 1 – TALATEU		5
1	Hingoa nounou.....	5
2	„Uhinga'ï Lea.....	5
KONGA 2 – KO E KOMISONI		6
3	Ko e Fokotu'u 'o e Komisoni	6
4	Kau memipa „o e Komisoni –	6
5	Vahenga.....	7
6	Kau „Ofisa	7
7	Sea.....	7
8	Ngaahi Fakataha	7
9	Tuku atu ha Fatongia.....	7
10	Sino'ï pa'anga „o e Komisoni	7
11	Kau Ngaue Taukei	8
12	Malu'ï „o e kau Komisiona mo e kau „ofisa	8
13	Ngaahi lipooti fakata'u mo e ngaahi lipootu kehe	8
14	Tauhi tohi mo e „Atita	8
KONGA 3 –FATONGIA 'O E KOMISONI		9
15	Tau'ataina „o e Komisoni	9
16	Fatongia tefito „o e Komisoni	9
17	Tu'utu'uni „o e Ngaahi Ngatangata'anga	9
18	Ngaahi tefito'ï fakakaukau „i he tu'utu'uni „o e ngaahi ngatangata'anga –	10
19	Ngaahi tu'utu'uni „Uluaki	10
20	Ngaahi Tu'utu'uni ki hono tu'utu'uni „o e ngaahi ngatangata'anga	11

KONGA 4 – FAKALUKUFUA **11**

21	Tohi kakai mo e Sitetisitika.....	11
22	Fakapekia, tauhi mo e lilu fakataimi.....	12

Tonga

LAO KI HE KOMISONI KI HE NGAahi NGATANGATA'ANGA 'O E VAHENGATA'ANGA FILI 2010

Lao Fika 15 'o e 2010

**KO E LAO KE FOKOTU'U HA KOMISONI KI HE NGAahi
NGATANGATA'ANGA 'O E VAHENGATA'ANGA FILI KE FAKAMATALA'I 'A E
NGAAHI NGATANGATA'ANGA 'O E NGAahi VAHENGATA'ANGA FILI MO
TAUHI 'A E NGAahi NGATANGATA'ANGA KO IA KE TOE VAKAI'I**

„Oku ou loto ki ai,
PILINISESI SALOTE PILOLEVU TUITA,
„Aho 6 „o Me 2010.

‘OKU TU’UTU’UNI „e he Tu’i mo e Fale Alea „o Tonga „i he Fakataha Alea „o e
Pule’anga „o pehe:

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa nounou

„E ui „a e Lao ni ko e Lao ki he Komisoni ki he Ngaahi Ngatangata'anga „o e
Vahenga Fili 2010.

2 ‘UHINGA’I LEA

„I he Lao ni, tukukehe „o ka fiema’u ha „uhinga kehe „i hono tu’unga–

“**tohi kakai**” „oku „uhinga ki ha tohi kakai fakafonua „oku fakahoko „i he kupu 8 „o
e Lao ki he Sitetisitika;

“**Komisoni**” „oku „uhinga ki he Komisoni ki he Ngaahi Ngatangata'anga „o e Vahenga Fili kuo fokotu'u „i he kupu 3;

“**Vahefonua Fili**” „oku „uhinga ki ha taha „o eni-

- (a) Tongatapu;
- (b) Vava'u;
- (c) Ha'apai;
- (d) „Eua;
- (e) ongo Niua.

KONGA 2 – KO E KOMISONI

3 Ko e Fokotu'u 'o e Komisoni

„Oku fokotu'u heni ha Komisoni ke ui ko e Komisoni ki he Ngaahi Ngatangata'anga „o e Vahenga Fili.

4 Kau memipa 'o e Komisoni –

(1) Kuo pau ke kau atu ki he Komisoni –

- (a) ha taha „oku ne „i he pe na'e „i he lakanga faka-fakamaau;
- (b) ha taha „oku ne ma'u „a e poto'i mo e taukei ngaue ko ha pule ngaue sitetisitika; pea mo
- (c) ha taha savea „oku „i ai ha'ane taukei fe'unga,
„e fakanofu „E He'ene „Afio „i he Fakataha Tokoni ki ha vaha'a taimi ko e ta'u „e nima, pea –

- (i) ko e Komisiona „e taha kuo pau ke fakanofu ke hoko ko e Sea;
- (ii) „e ngofua ke fakata'e'aonga'i „E He'ene „Afio „i he Fakataha Tokoni „a e fakanofu „o ha Komisiona ko e'uhi ko ha ngaue hala pe „ikai malava ke fakahoko hono fatongia, pea fakanofu ha taha kehe ke ne hoko ko ha Komisiona ki he toenga ko ia „o e vaha'a taimi ngaue „a e Komisiona ko ia.

(2) Kuo pau „e „ikai ngaue'aki „a e Lao ki he Kau Ngaue Fakapule'anga 2002 ki he kau Komisiona mo ha taha kehe kuo fakanofu „i he kupu 6 pe 11 „i hono fakahoko „a honau ngaahi fatongia „i he Lao ni.

(3) „I ha taimi „oku fakafisi ai ha Komisiona pe „oku „ikai ke ne toe malava „o fakahoko hono ngaahi fatongia ko ha Komisiona, „e ngofua ke fokotu'u „e He „ene „Afio „i he Fakataha Tokoni ha Komisiona fetongi.

5 Vahenga

„E ngofua ki he Sea, kau memipa „o e Komisoni mo ha toe taha kehe kuo fokotu'ū „ihe kupu 6 pe kupu 11, ke ngaue fakataimi pe taimi kakato pea kuo pau ke ne ma'ū „a e vahenga pe ngaahi totongi pa'anga, pe fakatou'osi, „a ia „e ngofua ke tu'utu'uni „e he Komisoni tau'atina ki he ngaahi vahe mo e vahenga ma'olunga.

6 Kau 'Ofisa

„E ngofua ki he Komisoni, „i he loto ki ai „a e Kapineta, ke fokotu'ū ha kau „ofisa mo e kau ngaue taukei, ngaue taimi kakato pe fakataimi, „o hange ko ia „e fiema'ū ki hono fakahoko lelei „o e ngaue „o e Komisoni.

7 Sea

Kuo pau ke taki „a e Sea „i he Komisoni pea kuo pau ke ne tokanga'i ke fakahoko lelei mo totonu „a e ngaue „o e Komisoni.

8 Ngaahi Fakataha

- (1) Kuo pau ko e tokolahi kimu'a pea lava ke fakahoko ha fakataha „o e Komisoni ko e memipa „e 2.
- (2) Kuo pau ki he Sea ke ne –
  - (a) ui mo kau atu ki he ngaahi fakataha angamaheni „o e Komisoni;
  - (b) tataki „a e ngaahi fakataha „o e komisoni; pea
  - (c) fakakau mai ki ha fakataha ha taha mei he kakai pe ko ha taha taukei „o kapau „oku ne pehee „oku „aonga.
- (3) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ki he Komisoni ke ne fakapapau'i „a „enau ngaahi founa fakahoko ngaue.

9 Tuku atu ha Fatongia

„E ngofua ki he Komisoni ke ne tuku atu ha fatongia ki ha memipa, „ofisa pe komiti „o e Komisoni ke faka hoko ha ka kuo pau ke „ikai ta'ofi „e he tuku atu ko ia „a hono fakahoko „a e fatongia ko ia „e he Komisoni.

10 Sino'i pa'anga 'o e Komisoni

Ko e sino'i pa'anga ma'ae Komisoni kuo pau ko e –

- (a) pa'anga kuo vahe'i „e he Fale Alea ki he taumu'a ko ia; mo e
- (b) pa'anga kuo totongi ki ai pe ma'ae Komisoni mei ha kautaha „i tu'a pe „a e

pule'anga ki ha ngaahi taumu'a fakalukufua, ki ha taumu'a pau, pe ki he vahe pe ngaahi monuu ,o ha taha taukei

11 Kau Ngaue Taukei

,E ngofua ki he Komisoni, ki he taumu'a ,o ha fa'ahinga tafa'aki ,o hono ngaahi fatongia pe ki ha ngaue pau -, fakakau mai ha taha ngaue taukei ki he vaha'a taimi ngaue tu'uma'u pe fakataimi ke –

- (a) fakahoko ,a e ngaue ko ia pe tokoni ki ha ngaahi me'a ko ia kuo tu'utu'uni; pe
- (b) fale'i ,a e Komisoni.

12 Malu'i 'o e kau Komisiona mo e kau 'ofisa

Kuo pau ,e ,ikai ala mo'ua ha taha kuo fakanofu ,i he Lao ni ki ha ngaue na'a ne fakahoko ,i he loto ma'a lolotonga ,a hono fakahoko hono ngaahi fatongia ,i he Lao ni.

13 Ngaahi lipooti fakata'u mo e ngaahi lipootu kehe

- (1) Kuo pau ki he Komisoni ke lipooti ki He'ene ,Afio ko e Tu'i mo e Sea ,o e Fale Alea –
  - (a) ,a ,enau ngaahi ngaue ,i he ta'u fakatohi mahina takitaha ,i he ,aho 30 ,o Ma'asi ,i he ta'u hono hoko; pea
  - (b) ,i hono fakahoko ,o ha tu'utu'uni ,o e ngaahi ngatangata'anga ki he vahenga fili, ,i loto ,i he mahina ,e 3 ,o e tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ki he Sea ke ,oatu ke fakataha'i ,a e ngaahi lipooti ko ia ,e he Fale Alea ,i he vave taha ,e ala lava.
- (3) Kuo pau ke tuku atu ki he Fale Alea ,e he Komisoni, ha tatau ,o e lipooti kotoa ,o e Komisoni, fakataha mo e ngaahi mape mo'oni ,o e ngaahi vahenga fili kuo fokotu'u mahino ,i he lipooti , ,i loto ,i he ,aho fakataha ,e 3 hili ,a e ,aho na'e pulusi ai kapau ,oku lolotonga ngaue ,a e Fale Alea,pea, kapau ,oku ,ikai,pea ,i loto leva ,i he ,aho fakataha ,e 3 hili ,a e kamata'anga ,o e taimi ngaue hono hoko.

14 Tauhi tohi mo e 'Atita

- (1) Kuo pau ke tauhi ,ehe Komisoni ha ngaahi ,akauni totonu mo ha ngaahi lekooti kehe fekau'aki mo ,ene ngaahi ngaue fakapa'anga pea kuo pau ke teuteu'i ha ngaahi fakamatala ,o e ngaahi ,akauni ,o fekau'aki mo e ta'u fakapa'anga takitaha.

- (2) Kuo pau ke ,atita'i fakata'u ,a e ngaahi ,akauni ,a e Komisoni ,e he ,Atita Seniale.
- (3) Kuo pau ki he ngaahi ,akauni kuo ,atita'i, ke fakakau ,j he lipooti fakata'u ,a e Komisoni kuo fakahu ,j he kupu 13.

KONGA 3 –FATONGIA 'O E KOMISONI

15 Tau'atina 'o e Komisoni

Kuo pau ke tau'atina ,a e Komisoni ,i hono fakahoko hono ngaahi fatongia mo e ngaahi ngaue.

16 Fatongia tefito 'o e Komisoni

Kuo pau ki he Komisoni ke, fakatatau ki he Lao ni, –

- (a) tu'utu'uni ki he e ngaahi ngatangata'anga ,o e ngaahi vahenga fili ki he fili ,o e kau fakafofonga kakai ,o fakatatau ki he Lao ni, kupu 60 ,o e Konisitutone, pea mo ha to e Lao kehe ,oku ala ngaue'aki;
- (b) ,j he ngaahi tu'utu'uni ,j he kupu 20, ke fakamatala'i mo fokotu'u ,a e ngaahi vahenga fili ko ia;
- (c) hili ,a e tohi kakai takitaha, mo ha ngaahi taimi kehe ,a ia ,oku pehe ,oku totonu ai, vakai'i ,a e ngaahi ola ,o e tohi kakai pea mo ha ngaahi makatu'unga kehe pea, kapau ,e pehe ,e he Komisoni ,oku fiema'u, toe tu'utu'uni ki he ngaahi ngatangata'anga ,o e fili pea toe fakamatala'i mo fokotu'u ,a e ngaahi vahenga fili;
- (d) fakahoko ha ngaahi fokotu'u ki he ngaahi liliu ki he lao felave'i mo e ngaahi ngatangata'anga ,o e vahenga fili; pea
- (e) fakahoko ha ngaahi fatongia ,oku fakamahino'i pau ki ai ,j he Konisitutone , ko e Lao ki he Fili Fale Alea pe ha toe lao kehe.

17 Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Ngatangata'anga

- (1) Fakatatau ki he kupu si'i (2) mo e (3) ko e tu'utu'uni takitaha ,o e ngaahi ngatangata'anga ki he vahenga fili, kuo pau ke fakahoko ,aki hono vahevahe ,o Tonga ki he vahenga fili ,e 17 ,oku vahevahe tatau ,j ai ,a e tokolahi ,o e kakai ,oku nau nofo ai.
- (2) Kapau, ,oku fakakaukau ,a e Komisoni, 'i hono fakakaukau'i ,o e ngaahi me'a kuo fakaha mahino ,j he kupu si'i (3), 'oku ,j ai ,a e ngaahi vahenga fili ,oku ,ikai vahevahe tatau ai ,a e tokolahi ,o e kakai 'oku nau nofo ,j ai, ,e ngofua ki he Komisoni ,i hono tu'utu'uni ,o e ngaahi vahenga fili ke

fakahoko ha fakalelei'aki hono fakatokolahi pe fakatokosi'i (subtraction) ,o e tokolahi ,o e kakai ,o a'u ki he lahi taha ,oku ,ikai laka hake pe si'i hifo ,i he peseti ,e 10.

Ka kuo pau, ka ,i ai ha ngaahi vahenga fili ,oku kehekehe ,a e tokolahi ,o e kakai ,i he peseti ,e 10, ,e ,ikai hoko ,eni ko ha makatu'unga ke 'eke'i ai ,a e totonu ,o ha fili.

- (3) ,I hono tu'utu'uni ,a e lahi ,o e kehekehe ,o e tokolahi ,i he vaha'a ,o e ngaahi vahenga fili(,i loto ,i he fakahoko fakalelei peseti ,e 10 kuo fakaha mahino ,i he kupu si'i (2)) kuo pau ki he Komisoni ke tomu'a fakakaukau'i ,a e –
- (a) tefito'i fakakaukau ko e vahevahe tatau ,o e tokolahi ,o e kakai ,i he ngaahi vahenga fili;
  - (b) vahevahe ,a e nofo ,o e tokolahi ,o e kakai;
  - (c) ngaahi fotunga ha mai kau ai ,a e ngaahi fakangatanga fakanaatula ,o e ngaahi ,otu motu;
  - (d) ngaahi ,elia fakalotofonua, fakakolo, fakavahefonua mo e ngaahi vahevahe fakafonua(traditional divisions) mo pule'i;
  - (e) tauhi ke ma'uma'uluta ,i he'ene ala lava ,a e ngaahi kolo,ngaahi tofi'a, ngaahi vahefonua mo e kakai ,oku felave'i ki ai; mo e
  - (f) kakai ,oku kau lelei ki ai ,i loto ,i he ngaahi vahenga fili ,oku fokotu'u atu, kau ai ,a e ngaahi lelei fake'ekonomika, fakasosiale mo fakafeitu'u (regional).

18 Ngaahi tefito'i fakakaukau 'i he tu'utu'uni 'o e ngaahi ngatangata'anga –

Kuo pau ki he Komisoni ke fakahoko ,a e ngaahi tefito'i fakakaukau fakalukufua ko ,eni ,i he tu'utu'uni ,o e ngaahi ngatangata'anga ki he fili –

- (a) tauhi ,o e vahevahe tatau ,o e tokolahi ,o e kakai ,i he kotoa ,o e ngaahi vahenga fili ,e 17(,i he kupu 17(2));
- (b) fakasi'isi'i ,a e fika ,o e ngaahi vahenga fili ,oku kau ki ai ,o e ngaahi ,otu motu kehekehe;
- (c) ko hono fokotu'u ,o e ngaahi ngatangata'anga ,i he ngaahi hala mo e ngaahi matatahi ,i ha feitu'u ko ia ,e ala lava.

19 Ngaahi tu'utu'uni 'Uluaki

Kuo pau ki he Komisoni ke fakahoko ,a e –

- (a) ,uluaki tu'utu'uni ,o e ngaahi ngatangata'anga ki he fili ,i he kupu 17(1) ,i he vave taha ,e ala fakahoko hili ,a e kamata ngaue'aki ,o e Lao ni.

Ka kuopau ko e tu'utu'uni ki he ngaahi ngatangata'anga ,o e vahenga fili ki he fili lahi ,o e 2010 kuopau ,e makatu'unga ia ,i he ngaahi fokotu'u mei he

Komisoni Faka-Tu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga ,o e Vahenga Fili ,a ia ,e tali ,e he Fale Alea; pea ko e

- (b) tu'utu'uni hono ua ki he ngaahi ngatangata'anga ki he fili ,i he kupu 17(1) ,i he vave taha ,e ala fakahoko hili hono ma'u ,a e ngaahi ola ,o e ,uluaki tohi kakai kuo fakahoko hili ,a e kamata ngaue'aki ,o e Lao ni.

20 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono tu'utu'uni 'o e ngaahi ngatangata'anga

- (1) Kuo pau ki he Komisoni ke tu'utu'uni, fakamatala'i mo fokotu'u ,aki ,a e ngaahi tu'utu'uni kuo fakahoko ,i he kupu ni pea pulusi ,i he *Kasete*, kuo pau ke vahevahe ,a e Fonua ki he ngaahi ngatangata'anga ,o e ngaahi vahenga fili, pea kuo pau ko e ngaahi vahengafili ko ia, kae ,oua kuo liliu ,aki ,a e ngaahi tu'utu'uni ,i he kupu ni, ke hoko ko e ngaahi vahenga fili ia ki he taumu'a ,o e fili ,o e kau fakafofonga kakai.

Ka kuopau ko e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngatangata'anga ,o e vahenga fili ki he fili lahi ,o e 2010 kuopau ,e makatu'unga ia ,i he ngaahi fokotu'u mei he Komisoni Faka-Tu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga ,o e Vahenga Fili ,a ia ,e tali ,e he Fale Alea.

- (2) Kuo pau ke fakamatala'i ,e he Komisoni ,a e ngaahi ngatangata'anga kuo ne fokotu'u ,o fekau'aki mo e ngaahi vahenga fili kuo fokotu'u atu ,aki hono ngaue'aki ,a e ngaahi lea, ngaahi mape, mo e ngaahi founa faka'ata ,a ia ,oku fe'unga ke fakamatala'i totonu ,aki ,a e ngaahi ngatangata'anga kuo fokotu'u atu.
- (3) ,Oku ,ikai ngaue'aki ,a e kupu 9 ,o e Lao ,o e Pule'anga (*tamate'i 'o e ngaahi tu'utu'uni*) ki he ngaahi tu'utu'uni ,oku fakahoko ,i he kupu ni.

KONGA 4 – FAKALUKUFUA

21 Tohi kakai mo e Sitetisitika

- (1) Ke fakakakato ,a e tu'utu'uni hono ua ,o e ngaahi ngatangata'anga ,i he Lao ni, kuo pau ki he Minisita ,oku ne tokanga'i ,a e pule'i ,o e Lao ki he Sitetisitika, ke ne tu'utu'uni ke fakahoko ha tohi kakai fakalukufua kimu'a ,a e Fili Lahi hoko. lolotonga ,a e 2011.
- (2) Kuo pau ki he Pule Ngaue Sitetisitika ,a e Pule'anga ke ne fakamo'oni pea tuku atu ki he Komisoni ,a e fakamatala, ngaahi ngaue fakafika (calculations) mo e ngaahi ngaue(projections) ko ia ,e ala fiema'u ,e he Komisoni ke fakahoko ,aki hono ngaahi fatongi ,i he Lao ni.

22 Fakapekia, tauhi mo e liliu fakataimi

- (1) Kuo pau ke fakapekia ,a e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni na'e fakahoko ,i Tisema 2009 ,i he Lao ki he Ngaahi Komisoni Fakatu'i ki he taumu'a ke fokotu'u ,a e Komisoni Fakatu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga ,o e Vahenga Fili ,i he ,aho ,e kamata ngaue'aki ai ,a e Lao ni.
- (2) Kuo pau ke ,ikai uesia ,e he fakapekia ,oku fakahoko ,i he kupu si'i (1) ,a e totonu ,o ha ngaue ,a e Komisoni Fakatu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga ,o e Vahenga Fili pe ko ha taha ,o e ngaahi malu'i pe malu ,oku ma'u ,e he ,ene kau memipa.
- (3) Kuo pau ko e ngaahi ,ofisi mo e naunau ,o e Komisoni Fakatu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga ,o e Vahenga Fili i he hili hono ngaue'aki ,a e fakapekia ,i he kupu si'i (1) ke ma'u kotoa pe ,i he Komisoni.
- (4) Kimu'a hono fokotu'u ha Komisoni tau'ataina ki he ngaahi vahe mo e vahenga ma'olunga, kuo pau ko e lau ,a e kupu 13 ki he Komisoni Tau'ataina ,e faka'uhinga'i ia ke ,uhinga ki He'ene ,Afio ,i he Fakataha Tokoni

Na'e tali 'i he Fale Alea ,i he ,aho 20 ni ,o ,Epeleli 2010.